Ганка Рупчева

ЕДИН ЕПИСТОЛАРЕН ЩРИХ КЪМ ИСТОРИЯТА ЗА ГЛАДА В СЪВЕТСКА РУСИЯ И СССР (нач. на 20-те – 30-те г.). ОТ АРХИВА НА СЕРГЕЙ ШИШОВ

Кореспонденцията между руския емигрант Сергей Шишов и неговия баща Алексей Афанасиевич Шишов и по-точно съхранените от нея писма, които той изпраща от Новочеркаск, Донска област от 24 септември 1921 г., когато синът се установява в България, до 28 юли 1936 г., една година преди смъртта на бащата, съдържат не малко сведения с историческа значимост за връзките на руската емиграция с родината[1]. В тези хронологически граници те са източник на информация и за самия Алексей Шишов, за многобройното му семейство и за всички негови членове – майка, братя и сестри на Сергей Шишов, върху съдбата на които революционните събития след 1917 г. и последвалите трансформационни социалнополитически, икономически, културни и идеологически процеси поставят дълбоки и неизлечими отпечатъци. Предмет на настоящото изследване са писмата, съдържащи конкретни сведения и факти за трагично преживяния от автора глад, обхванал Съветска Русия през началото на 20-те и на 30-те години.

Авторът на писмата Алексей Афанасиевич Шишов (17.III.1864, гр. Таганрог – X.1937, Новочеркаск, Ростовска област) – до революционните събития в Русия, е действителен статски съветник, професор по рисуване и дискриптивна геометрия в Политехническия институт в гр. Новочеркаск[2]. След революцията е учител по рисуване и чертане в 1-во Държавно училище – 2-ра степен[3] (бившото Александровско реално училище)[4]. Освен това преподава във военни курсове за офицерски кадри, дава частни уроци, работи в редица учреждения – градски кинематограф, за който изготвя плакати за филми, в местния вестник, в ателие за украси и исторически плакати, изработва географски карти на Новочеркаска област, упражнява и частна практика като художник на портрети, на копия на картини и ескизи. На 21 октомври 1934 г., когато се чества неговият 70-годишен юбилей и 50-годишнината от педагогическата му дейност, е признат и награден като „ценен педагог"[5]. Но по-късно наградите и признанията не го спасяват от сталинските репресии през *„страшната"* 1937 г., когато през юли е арестуван *„за какой-то анекдот, и через два месяца после ареста он умер в тюрьме от разрива сердца"*, както по-късно съобщават негови близки от Новочеркаск[6].

Съпругата на Алексей Шишов – Мария Ивановна Карпова (IX.1864 – 15.V.1934) е дъщеря на генерал Иван Карпов, участник в Руско-турската война (1877–1878) на Кавказкия фронт и майка на децата му. До революцията е учителка в Новочеркаск, а от 1921 г., след отнемането на дома от съветската власт, живее с трите си дъщери – Елена, Антонина и Лидия, в Ростов (Ростов на Дон), където се занимава с хиромантика и гадаене на карти. През 1923 г. заминава при сина си Николай, който живее със семейството си в Ереван. През есента на 1925 г. се завръща при дъщеря си Елена в Ростов. От началото на 1928 г. до края на живота си – 1934 г., живее при дъщерите си Лидия и Антонина в Москва [7].

В дворянското семейство на Алексей Шишов се раждат седем деца – четири братя и три сестри. Най-големият син – Николай (Коля), е офицер от руската и съветската армия и служи в Ереван, Армения [8]. Там достига чин генерал [9]. Вторият син Афанасий (Фася) е строителен инженер, участва в Първата световна война и в Гражданската война в Русия. Емигрира с Врангеловата армия в Сърбия и се установява в Крушевац, а от началото на 1927 г. живее в Белград [10]. Най-малкият син Пьотър (Петруша) изчезва безследно по време на Гражданската война [11]. Голямата дъщеря Елена (Леля, Люся) завършва музикална академия. Живее в Ростов и в началото на 20-те години работи в Управлението на работниците по изкуствата (РАБИС). След като се омъжва през 1923 г. за Иля Гринберг – юрист и музикант, приема юдейството и се преименува на Юдив Абрамова [12]. През 1941 г. семейството се премества да живее в Москва. Втората дъщеря Антонина (Тося) до 1923 г. живее и работи в Ростов, а след това в Москва със съпруга си проф. Дмитрий Моргунов, който работи във Всесъюзния дом на Центросъюза на потребителските кооперации на СССР [13]. В Москва отначало Антонина е ръководителка на кръжок в учреждение за производство на художествени играчки [14], а по-късно учи медицина и от 1934 г. работи като санитарен лекар [15]. Най-малката дъщеря Лидия (Лида) до 1923 г. живее и работи в Ростов. През 1922 г. се омъжва за първия си съпруг Георгий Иванов от Оренбург [16], но скоро го напуска, жени се за втория си съпруг Василий Еманов и от 1924 г. живее в Москва [17]. За всички членове на семейството и за променящите се обстоятелства около тях, както и за това как преживяват гладните години, А. Шишов дава конкретна информация почти във всички свои писма до Сергей.

Самият Сергей Алексеевич Шишов е третият син по старшинство в семейството. Роден е в гр. Таганрог. Завършва Новочеркаското реално

училище (1910). Учи в Имперската художествена академия в Санкт Петербург (1910–1914) и завършва със звание „редовен гимназиален учител по рисуване, краснопис и чертане" и „свободен художник". От 1914 до 1916 г. е редовен гимназиален учител по рисуване, чертане и краснопис в Александровското реално училище в Новочеркаск с чин колежки асесор. От 1916 г. е мобилизиран в армията, завършва офицерски курсове и служи в действащата армия на фронта – в I-ва Донска казашка дивизия, 13 Донски казашки полк, на който е командир от 20 януари до 25 март 1918 г., когато е демобилизиран и преминава в запаса на Донските офицери.

През април 1918 г. по заповед на донския атаман генерал П. Н. Краснов С. Шишов е мобилизиран като щабен художник в Донската армия. След масовата мобилизацията на казаци от Донска област в това число от Новочеркаск, Таганрог и Ростов от Донското правителство, от 2 май 1918 г. е назначен за старши адютант при щаба на 3-та Донска дивизия, в която служи до 20 март 1920 г., а от 21 март 1920 г. е назначен на същата длъжност при щаба на Донския корпус, в който служи до 1 август 1923 г., последователно получавайки званията есаул и подполковник.

В края на 1920 г. с щаба на Донския корпус Сергей Шишов се евакуира в Цариград и о. Лемнос, а през лятото на 1921 г. в България, в гр. Стара Загора. Тук получава първите си граждански ангажименти като художник, а след разформироването на Врангеловата армия вечер работи като музикант (свири на цигулка) в градските заведения. За да си осигури стабилно професионално устройване, С. Шишов подава молба до Министерството на народното образование да бъде назначен като учител по рисуване в българска гимназия и през юли 1924 г. е назначен в местната смесена непълна гимназия в гр. Сухиндол [18]. Там през 1925 г. се жени за учителката Тодора Т. Мутавчиева, а през есента на 1926 г. със семейството си се премества в гр. Петрич, където продължава да работи като учител по рисуване в местната непълна смесена гимназия до 1937 г. В тази връзка писмата, изпращани от А. Шишов от 1921 до 1936 г., хронологически обхващат времето, когато С. Шишов живее последователно в Стара Загора и училища в Сухиндол и Петрич [19].

През 1922–1923 г. в Русия се шири страшен глад. Гладът, който започва през пролетта на 1920 г. и продължава до лятото на 1923 г. главно в Централните райони на страната, Поволжието, Северен Кавказ и Украйна. Започналата суша през май 1921 г. в Поволжието и централните губернии унищожава посевите и задълбочава народното бедствие. През май 1922 г. гладуват 22–27 милиона души, като от изтощения и болести в резултат на хроническо недоядане в бедстващите губернии загиват около 1 милион души, а през април 1923 г. гладуващите вече са 5,5 милиона [20].

В писмата на А. Шишов намираме сведения за това как членовете на семейството, които се намират в Новочеркаск и Ростов, преживяват тези гладни години. В едно от най-ранните си писма от април–май 1922 г. той дава конкретна информация за настъпилата инфлация по това време, когато цените на яйцата, месото, сланината достигат хиляди рубли, а учителската му заплата е едва един милион и 200 хиляди рубли и той няма възможност да си купи и най-необходимото, даже и по времето на великденските празници, които прекарва само с обикновен хляб и стафиди. *„[…] Пасха „красная", – пише той – состоявшая из простой булки и S ф[унт] сюзьмы. Сала и яиц купить было не зачто, да и мясом то до сих пор ещо не разгавливался /350–300 тыс. фунт/. Яйцо одно стоило 100 тыс., фунт сюзьмы 250 тыс. Куда же бедному учителю покупать все это, получающему всего один миллион 200 р[ублей] в месяц. К тому же слабею физически с каждым днем и мучит вот уже 3-ю неделю лихорадка, малярия. Кроме школы я служил еще на военн[ых] Курсах, но они разформированы и пока нигде"[21].* Повишени са и цените на железопътния транспорт и това го затруднява да пътува и да вижда семейството си в Ростов на Дон. *„Причина редких свиданий, – обяснява бащата – дороговизна путей сообщения. Теперь до Ростова 600 с лишком тыс., а с 1 ого мая более милионна"[22].*

Голямата инфлация довежда А. Шишов до безизходица да се справи сам с прехраната и съзнавайки, че е обречен на непреодолим глад и мизерия, той отправя молба към Сергей да му изпрати главно хранителни продукти, които сам не може да си купи, а на второ място, ако има възможност – дрехи, от които има нужда и които също са поскъпнали с няколко милиона.

Надявайки се да получи колет, А. Шишов описва възможността за получаване на продукти и дрехи чрез американската помощна организация АРА [23], която има кантора в Ростов: *„Говорят и у нас получают через эту контору посылки определеннаго веса при условии, если напр[имер] ты внес в эту контору один доллар /10 р[ублей]/, кажется до пуда 1 S весом или более. Получить интересно напр[имер] муку и вообще съестное /сгущенное молоко/, во вторых потребность в костюме ибо таковые можно достать за очень, очень большущие деньги: милионов несколько. Но это второстепенное дело, главное первое и конечно если имеешь лишки для такой посылки. Ты в торговом мире вращаешься и тебе легко разузнать, где эта кантора. Если нет ея в твоем городе адресуй мне через Ростовскую контору т.к. в нашем городе [гр. Новочеркаск – Г. Р.] ея нет, но я съезжу тогда в Ростов, когда мне оттуда пришлют повестку. Полезна такая посылка и матери. Скажи Фасе он пошлет питание матери, ты мне"[24].* От тези последни редове става ясно, че бащата се надява да получи колет от Сергей за себе си, а за майката – Мария Ивановна, от Афанасий, който също като емигрант живее в Сърбия.

Руските емигранти в България са широко информирани за глада в Съветска Русия от руски емигрантски издания и сами участват в организирането и изпращането на помощи не само чрез АРА и други международни организации, но и чрез свои специално създадени за това емигрантски организации[25]. За това свидетелства и издаденият през 1921 г. в София сборник „Голод" като приложение към авторитетното емигрантско издание „Русская мысль". В сборника са включени статии от П. Б. Струве, Л. М. Львов и Д. О. Линский, в които се съдържат не малко фактически данни за глада в Съветска Русия[26].

Не ще съмнение, че както другите руски емигранти в България, така и самият С. Шишов е информиран за случващото се в Съветска Русия от емигрантския печат[27], а от писмата на баща си той научава не малко конкретни сведения и затова как членовете на неговото семейство в Новочеркаск и Ростов преживяват този глад. В писмата обаче не намираме информация, от която да става ясно дали Сергей Шишов в отговор на бащината молба изпраща колет или друга помощ. Но нека припомним, че по това време през пролетта на 1922 г., във връзка с разформироването на Врангеловата армия, самият Сергей преживява финансови трудности във връзка с материалното си осигуряване в условията на новия граждански живот, тъй като все още не се е устроил на постоянна работа. Можем да предполагаме, че въпреки това той вероятно изпраща или предлага на баща си да му изпрати някаква помощ, защото в началото на 1924 г, когато гладът преминава, в свое писмо той го предупреждава, че вече няма нужда от помощ[28].

За последиците от преживяния глад научаваме от края на писмото от април 1922 г., в което А. Шишов съобщава за някои близки и познати, които наскоро са умрели или умират от тиф и глад[29]. *„Сейчас узнал, – пише той – что Боков Гавр[ил] Гавр[илович] вероятно кончает свой земной путь /тиф/. Помнишь, реал[ьную] сторож[ку] /школик-с/ Александр Платонов сегодня вечером скончался /4-й по счету/. Шуваев вероятно на днях тоже /голод/. У морского Ив[анна] Вас[ильевича] скончалась сегодня дочка"[30].* Това са конкретни свидетелства за някои близки и познати, които са загинали или загиват от гладна смърт в Новочеркаск.

Но гладът не поднася само смърт на застрашените и А. Шишов продължава своето писмо: *„Оля Рыковска[я][31] выходит замуж, за Окружн[ого] или даже Областн[ого] Продовольственика – Туза /говорят/, быв[ший] студент. Словом, сквозь слезы много смешного. Мишка Кунак[ов] получает место в Ростов и женится на страшной ерунде. Ну, да ну их совсем это гримасы жизни"[32].* Така с гримаса, през смях и тъга, А. Шишов завършва писмото си за реални факти, разказът за които свидетелства как някои умират от

глад, а други намират изход и спасение, възползвайки се от възможностите, които новото съветско общество им предлага.

Още информация за поскъпването на живота през средата на 1922 г. намираме в следващото писмо на А. Шишов от юли 1922 г. Билетът за влак до Ростов и обратно вече е 3 милиона рубли, за който бащата *„не лесно насилу собрал денги"[33]*, а в писмо от края на същата година той съобщава, че билетът вече струва 5 милиона [34] и това го затруднява да види близкитие си през новогодишните празници: *„[…] зима надвигается, холод, угля нет /5 миллион./ за 1 пуд. Взять деньги негде. Земя, дом, дача отняли и старость проклятая, надолго ли хватит сил еще работать? За это время много ушло здоровья – увидишь – не узнаешь меня – мощи! Но дух еще жив прежний и буду тянуться до последного, чтоб все таки дожить до нашего свидания, а в него хочется верить хотя ты пишешь, что нескоро"[35].* Гладът казва своето, здравето му се руши, отслабнал до неузнаваемост, без финансови средства, тъй като съветската власт му е отнела всичко – земя, дом и дача, той е принуден да живее под наем. Но неговият „предишен дух е жив", жива е все още и бащината надежда, че ще види своя син, завърнал се у дома, макар и „не скоро", както Сергей пише.

В началото на 1923 г. цените на хранителните продукти – хляб, яйца, месо, захар, брашно, въглища за отопление, дрехи и бельо, които липсват на пазара нарастват в милиони. А. Шишов описва настъпилата още в страната „страшна скъпотия" при която *„милионите рубли са нищожни" и привежда следните данни: „Хлеб – 1 милл. за фунт, 1 пуд угля 8–10 милл. и мясо 1 ф[унт] – 5 милл."[36].* А. Шишов съобщава как околните близки гладуват и бедстват, а за самия себе си пише: *„…здесь с голода не умру…", надявайки се службата му в реалното училище да бъде материално подобрена и заедно с това да започне отново да преподава във Военните курсове, а като художник е претрупан с обществени и частни поръчки и като преподавател от заседания, учебни конференции и диспути – характерни за съветското училище по това време: „Служба в Реальном кажется будет материально улучшена да и на военн[ых] Курсах возможно пристроюсь […] Частными художеств[енными] работами завален, их срочность не дает возможност спать и писать письма. Плакаты, лозунги, украшение автомобилей к юбилеям армии 23 февруари е ден на Червената [съветска армия – Г. Р.] и просвещения, заседания, учеб[ные] конференции, диспуты: „Коммунизм и искусство", школа – вот сфера моя за это время"[37].* От тези редове разбираме, че чрез прекомерната си професионална ангажираност на преподавател и художник А. Шишов се надява да подобри своето материално положение и да надживее глада.

Слабата реколта и продължилият с години глад физически измъчват жителите на доскоро богатата на зърно страната. В писмо от юни 1923 г.

А. Шишов съобщава: *„В последнее время неопределившиеся виды на возможность урожая мочалят издерганные нервы и мы жители хлебной Росси теперь только об этом и думаем, измученные голодовками минувших лет"[38].* В тези редове прозира не само недоумение как е възможно в „житна Русия" милиони да са изтерзани и измъчени от глад, без за това да се споменава една от известните причини – сушата в Южна Русия, но прозира и известно негодуване от политиката на съветската власт. Очевидно поради опасения от цензуриране на кореспонденцията А. Шишов се въздържа от подобни обяснения на причините за глада.

И само след един месец А. Шишов съобщава нови сведения, които характеризират пазарните отношения в съветския икономически и културен живот: *„Водки, пива у нас нет, фунт табаку 3-й сорт 120–150 миллионов и то разсыпной, с бандеролью дороже. Хлеб 6 милл. фунт, мясо вместо 7 коп[еек] –14 милл. Место в биографе 20 милл. Театр в Ротонде малороссы еще дороже. Театр у Фринке /городской клуб/ сгорел в прошлое лето. […] Между прочим пуд угля 35 милл. вместо 7 коп[еек] Приведенный расчет характеризует наш рынок. Письмо заграницу 12 милл. было, а теперь вероятно дороже"[39].*

Тази скъпотия притиска цялото семейство. *„Только что получил письмо – продължава А. Шишов – от Ростова от Лиды, где она жалуется, что ее изводит чахотка малярия и надобы ехать в деревню, но …нужны средства, муж ея получает ничтожное жалованье, которого не хватает на базар. Мать [съпругата на А. Ш. – Г. Р.] прекратила свою практику т.к. на ея профессию [40] налог в 1 милл. р[ублей]. Единственно служба Лели спасает их от голода, хотя они вместе коммуной столуются, вкладчину […]"[41].*

Самият А. Шишов, за да си осигури материалното си положение, дава частни уроци по рисуване. Показателен в това отношение е случаят с частните уроци, които той дава на ученика Попялковски, син на руския емигрант Ф. Ф., за когото Сергей се застъпва. В тази връзка относно заплащането на уроците А. Шишов пояснява: *„От разговоров относительно вознаграждения я уклонился, руководствуясь Вашим письмом; но полагаю, что труд должен–бы оплачиваться в размере 250 руб[лей] знаками 23 года / минимум/ не считая хождений на дом к ученику. Конечно, по ныне неустойчивому курсу Советского рубля, эта разценка соответствует только настоящему моменту. Я охотно согласился бы получить вознаграждение не ввиде денег, а напр. ввиде пиджачнаго костюма, белья носильного или, как у нас говорят, нательного, простыни парусины для летн[ого] кост[юма] и т.п. На всяком случае я работу начну и полагаю, что вопрос о вознаграждении не должен составить больших разногласий с обеих сторон, раз это надо сделать для известного Вам Ф. Ф.",* като в края на писмото А. Шишов добавя: *„Считаю долгом добавить, что если пересылка вознаграждения виде выше указанных предметов почему либо будет затруднительна, то таковые согласен заменить посылками „АРА". Причем, объем выраженный в деньгах следовало бы повысить за хождение на дом. Не забудьте, что стоимость Совет[ского] рубля 23 года в торговском расчете равна одной коп[ейке] и даже менее, по курсу золотого рубля",* завършвайки: *„Готов к услугам"[42].*

А. Шишов започва да се занимава с ученика 3–4 пъти в седмица по 1 1/2 – 2 часа и през юли съобщава: *„Сегодня пыхтел над рисунком ученик Попялковский. Я ему поставил модель глиняный наливной кувшин расписной вместе с деревянной миской лакированной красной темной краской с позолотою. А другой его же товарищ рисовал тоже акварелью хрустальное блюдце с яблоком, абрикосами и вишнями. Последний рисует еще с осени и успехи оказал значительные. Попялковский скоро выравняется, способный, акварель я ему даю пока свою"[43].* Освен това само за необходимите му чифт гамаши той изпълнява частна поръчка за художествени картини: *„Еще стоит впереди работа 3-х портретов масляными красками с одного сапожника и его семьи за пару штиблет. И только. Есть работа оконченная, но владелец или заказчик уехал в командировку до 1 августа"[44].* Като признат професионалист А. Шишов получава покана и за експертизи от местния съд. *„Есть повестка на екпертизу у Следователю…"[45],* – завършва той информацията за последните си професионални ангажименти.

За инфлацията, която непрекъснато нараства и за цените, достигнали милиарди рубли в края на 1923 г. и началото на 1924 г., А. Шишов известява: *„Жизнь безумно дорога, уголь вместо 14–15 к[опеек] пуд[а], двойны, теперь 5 миллиарда /на золото/ т.е. 55–56 коп[еек] А морозы безконечно жестоки (–18, –15). Хоть бы как нибудь дожить до тепла. От мяса давно отказалися: вегетарианцем стал по неволе, за миллиарда 1 ф[унт], хлеб темный 500 миллионов, светлый греческий 1 миллиард, 1 ф[унт] сахару 6 миллиардов /довоеннаго времени/ 72 к[опеек] золотом вместо 12 коп[еек] Водка и звания нет, не знаем, забыли вкус, 1 б[утылка] вина 150 миллиардов, и то плохое. Все куда не глянь не нам, не нам. Табачек, без которого не возможно жить і ф[утляр] стоит 3 миллиарда третяк"[46].*

И пак във връзка с непрекъснатата инфлация през средата на 1923 г. А. Шишов разяснява, че неустойчивостта на курса на съветската рубла налага ново по-високо възнаграждение на частните уроци по рисуване на сина на емигранта Ф.Ф.: *„Относительно вознаграждения за занятия рисованием с учеником Попялковским я могу дать таких разъяснения: 1-е то, что приведенный расчет в прошлых письмах устарел теперь вследствие страшной неустойчивости стоимости существующих у нас дежежных знаков и назначенная сумма 300 миллионов в мясец оказывается теперь уже ерунда, что увидите из следующих соображений. Если Вы помните довоенное время, [19]12 – [19]14 годах поурочно брали преподаватели 3–5 руб[лей] серебром*

за урок, значит за мясец в среднем при 12–15 уроках рублей 50–60. На наши советские деньги это выдет миллиардов 5, смотря по какой валюте считать и во всякое случае не менее 1 $ или 1 миллиард двести миллионов. Но принимая во внимание, что у нас все дорого кроме труда, которого разценка теперь слишком ничтожна и соображения что 1.200.000.000 за месячный урок никто не платить, а приблизительно вдвое меньше т.е. миллионов 600 в мясец каковые будут равняться 25–30 руб[лей] сер[ебрянные] И будут настоящей устойчивой платой за месячный урок 3–4 раза в неделю т.е. 12–15 уроков в месяц или 2–3 руб [я] за урок; из этого расчета Вы увидите, что вместо 5 р[убля] за урок мы берем теперь 2–3 рубля т.е. вдвое дешевле чем прежде. Я полагаю, что этот разчет Вам понятен и пусть рассчитывают, что урок за месяц 30 или 25 руб[лей] по 3–4 раза в мясец. Уплата валютой или посылкой „АРА" не пригодна, ибо при размене валюты будеть потеря и разменять можно будет только в Ростове и обратно [47]. Посылки „АРА" не могу получать, ибо кантора „АРА" выехала навсегда и прекратила свои опперации. Значит, лучше всего желательна оплата товаром: отрез на костюм, на пальто (шубу, каковой не имею вовсе) зимнее, простыни, сорочки, кальсоны, полотенца, нос[овые] платки. Если стоимость товара и превышала бы месячную оплату, то понятно присланное может сразу оплатить собой 2-3 месяца. [...] Не забудьте, что стоимость совет[ского] рубля [19]23 года в торговском расчете равна одной коп[ейке] и даже менее, по курсу золотого рубля"[48]. Но поради заболяване на момчето и пренатовареността му с други уроци, бащата на ученика Попляковски – Ф.Ф., в писмо от края на 1923 г. до А. Ш., го моли да прекрати уроците на сина му[49].

Гладът и икономическата криза постепенно отминават и през април 1924 г. А. Шишов съобщава: *„Я еще работаю, сыт и одет, хотя по советски. – т.е. не както преди – Повторяю не вздумайте посылать, когда надо будет, тогда напишу"[50].* И ако А. Шишов успява да осигури някак материалното си съществуване чрез допълнителна работа, то за редица роднини и близки, които разчитат само на своите пенсии от 7 до 10 рубли на месец, през февруари 1925 г. той съобщава: *„Известный Вам родственник Фени-Яков Павлович – не удел с пенсией при наличии здоровья в 7 руб[лей] в месец, Кузнецов /частн[ого] Реальн[ого] на Атаманской/ 10 руб[ей], Фесенко тоже самое 10 руб[ей]. Экономические условия существования положительно невозможны при отсутствии /полном/ где либо найти посторонний заработок. Так общество обезпечивает некогда ценных работников! Задуматься право есть над чем!"[51].* В тези мисли на А. Шишов е изразено негодуването му като представител на старата руска интелигенция срещу икономическите условия в съветското общество, което не може да осигури материално тези, които някога са били „ценни работници" за Русия.

Такива са сведенията, съдържащи се в писмата на А. Шишов, които ни дават конкретна представа за икономическите условия в Съветска Русия в началото на 20-те години и затова как авторът, неговото семейство и някои от роднините, близките и познатите преживяват, а други от тях загиват в тези години на ширещ се глад. Безспорна е значимостта на информацията за автентични събития и факти, преживяни от самия автор по време на страшния глад. Удивителен е фактът, че по време на най-тежките години на глада чрез писмата на Алексей Шишов от Новочеркаск до България достигат не малко подробни сведения и конкретни факти за най трагичните събития в Съветска Русия, а вероятно чрез С. Шишов и до други руски емигранти, не само в България, както и до по-близък на него кръг от тогавашното българско общество, сведения и факти, които по-късно дълго ще се премълчават и в тази си обективна конкретика придобиват широка известност едва в наши дни след повече от половин век.

Почти след десет години страната отново преживява бедственото положение през трагичните 1932–1933 г., когато пак от глад в зърнените райони на Русия и Украйна умират около 3 милиона души, от които 1 милион в южните руски региони, между които е и Донският регион [52]. По това време, когато официалният печат в СССР премълчава фактите за глада, настъпил заради социалнополитическите цели на сталинското ръководство, в свое писмо от април 1933 г. А. Шишов описва скъпотията и непоносимия глад, в който сам отново изпада: *„Да, Сережа, я болен и тяжко болен, ослабел, недоедал, опухли ноги до колен, как колоды – ходить нет возможности, в сердце перебои [...] возможна смерть /на ходу/. Я пролежал в постели с месец без толку, лишился і жалованья и снова пополз на производство, туда где работал и раньше, [т.е. в същото училище – Г. Р.] вместе с тобой. К моей болезни лекарство – питание: молоко, яйца, масло и всякие жиры. А это купить недоступно мне через дроговизну и так я снова хожу с пухлыми ногами, как ступы, рискуя на дороге умереть. Измученный ходьбой, голодный, больной, как тень худой работаю в холодном неотопленном помещении и возвращаюсь еще хуже в холодное, неотопленое, 2 месяца нераздеваюсь, ложусь и сплю так /нет угля, 4–5 р[ублей] ведро/, тоскуя и воспоминая свою прежнюю мощ в одиночестве"[53].* Скъпотията, мъчителният глад, неотопленните помещения, в които работи и живее, тежката болест и самотата навяват тъга и извикват спомени за неговата *„предишна сила"*.

Хранителните продукти не само са скъпи, но и трудно или въобще не се намират на пазара. *„Единствено приобресть – обяснява А. Шишов – их можно через Торгсин[54], но за золото и сребро, а того и сего как раз у меня нет ничего. Надо доллары на Торгсин, чтоб получить хоть житной муки и пшена. На рынке 4 р[ублей] – 5 р[ублей] стакан пшена, муки вовсе нет"[55].* Поради това за А. Шишов не остава друга възможност освен макар и

болен, да работи от ранна сутрин до късна вечер, за да осигури оскъдното си препитание и да се спаси от застрашаващия го смъртен глад. *„С трудом возвращаюсь с работы – описва той своето ежедневие – в 4–5 часов вечера, встаю в шесть утра и все на моих слабых ногах по 3-м этажам на голодный желудок, получаю 600 грамм кукурузного хлеба и делюсь с иждевенцами где жил с 20-го года [56]. Они за мной добросовестно смотрят. Причем с голоду 25 февр[аля] с.г. умерла старуха"[57].*

Гладуват всички в семейството – и в Ростов, и в Москва, и в Ереван. Дъщерята Антонина в Москва и синът Николай *„сам полуголодный"* в Ереван го викат при себе си, но бащата не иска да притеснява децата си. *„Пока не прогонят с производства – решава той – буду работать, а то в богадельню или на улицу с рукой как Велисарий. 21 окт[ября] с /г. будет ровно 50 лет моей работы, пора бы на отдых [...]. Мне не откуда ждать и надо тянуться пока упаду. Такая моя судьба [...]. Только настоящая болезнь заставляет просить помощи хоть временно. Я не хочу стеснять детей. Им и так судьба не улыбнулась, а иные из них и могут, но скупы [...]. Бог с ними, лучше как нибудь сам доживу до своего конца, он близок. Хоть бы еще разок повидиться с вами, непобедимые орли"[58].*

Така в отчаяние от скъпотията и изнемогващ от глада, но все още с надежда да види синовете си, А. Шишов завършва своето писмо в отговор на писмата на Сергей от март 1933 г., в които синът му го известява за изпратените с колет продукти. Но към 22 април, когато бащата пише своя отговор, колетът все още не е получен. И затова след края на писмото, притиснат от *„проклетия, мьчителен глад"*, той отново отправя отчаяна молба: *„А как жаль, Сереженька, что нельзя было переслать на „Торгсин" домары. Я слышал, что пересылка продуктов стоит баснословно дорого и твоя посылка изящна. Я рад бы был житной муке и пшену или жиру какому либо, или салу. Все это можно бы было приобресть через „Торгсин". А ты, родной, очень затратился, как жаль [...]. Хлеба нет и жиров, от того назад и пухнет и мрет... жутко! Проклятый, мучительный голод, как он терзает!.., Это муки ада! Порой покончить собой хочется. И кончают, как помнишь был старик стопник в нашем производстве [училището – Г. Р.]. Нашатырным спиртом, каково и дешево и достиг цели, хотя сравнительно мучительно больно до желанного конца. На войне не без урона..., но мы все герои, мрем, но боримся за лучшую жизнь. Я сам одно досадую, что здоровья нет, а работать хочется. Падаю, ослабел, но все же вперед к новым победам и достижениям. Здоровому широкое поле работы, развивает темпы. Меня ценят, я ударник![59] День и ночь работаю, опухший я с больными ногами ползу на работу, не долежав полудню. Не лодырей как то жизнь захватывает. Интересно! Но ...силы мои изменили снова придется лежать у мне хуже, снова плохое питание дает о себе знать. И если не улучшится оно теперь, уже не поднимусь...*

Но ты шлешь, мой родной, посылку, в ожидании-я весь, так предвидя в ней спасение свое. Тебе пославшему ее мой благодарный взгляд-спасибо, спасибо дорогой, моя надежда услада на старости лет"[60].

Отчаяно, стигнал до мисълта едва ли не за спасително самоубийство от полугладното си съществуване, но с последна надежда, завършва своето писмо той, очаквайки спасителния колет. В края на писмото той отново дописва: *„Посылки до сих пор все нет твоей [61] и нет ни звука от Фенички, а голод нажимает, жалованье нечтожно! Ложусь сного, нет сил работать"[62].* Това писмо на А. Шишов с пределен трагизьм свидетелства за големия глад, преживян от съветските хора през 1932–1933 г., когато смъртно застрашени немалко гладуващи намират убежище в спасяващото ги самоубийство.

През следващия месец май А. Шишов, все още измъчван от продължителния глад, очаква изпратения колет или някаква парична помощ от Сергей: *„О себе сказать ничего хорошего не могу [...] все так же голодаю и измучился ожиданием твоей посылки, который до сих пор не получил еще. Несколько раз справился на почте и все нет ее. 25 числа с/мес[еца] это была последняя справка, сказали на почте, что такой нет и не было. Что посылка пропала в пути, вне нашей республики, а здесь в Союзе посылки из-за границы особо охраняются и хотя случаются пропажи, но только с пересылаемыми внутри Союза. Ты это добейся там у себя, ведь ходу ей всего 7 дней! А теперь прошло более 2-х мясецев, а же писал, что лучше, если прислал бы „доллары". Это проще! Хороший мой, устрой это дело скорее, есть хочется, голодаю"[63].*

Крайно тревожна е тази молба на изтерзания от глад баща, очакващ изпратения колет, който не получава повече от два месеца. А всички в семейството в различните краища на Русия гладуват с изключение на Антонина, за която бащата пише: *„Тося хотя и живет в достатке[64], но молчит на мои письма и телеграммы о помощи. Помощь Люси[65] ничтожна, а Лиде живется в проголодь, да еще на ее иждевеним мать. Сегодня получил от Коми сведения не хорошие: он чахнет, болит грудь, одомел кашлем, исхудал не хуже меня и опухают тоже ноги[66]. Ксеня[67] потеряла голову с ним, часто лежит в постели и не хочет лечиться. Фася ничего не пишет мне до сих пор"[68].*

Така описано положението е от тежко по-тежко за всички в семейството и поради това бащата изпитва неудобство да иска помощ от своите деца. И все пак, нежелаейки да се примири с безнадеждното си положение да умре от глад, но и със съхранено достойнство, той се връща към своята молба: *„Тяжело мне просить вас всех, а без ответа еще тяжелее. Я не настаиваю, может быть вам и самим живется неважно. Я постепенно свыкаюсь со своим положением, пора знать честь, но только не хотелось-бы умирать с голоду, не говоря, что рубахи нет на плечах. За 15 лет все паносил,*

а новое купить не в силах вовсе – не по карману! Сереженька, наведи справки о посылке, куда она девалась!"[69]

Гладът и достойнството вървят заедно и болен, измъчен и уморен в късната нощ, бащата завършва своето писмо отново с молба и с надежда да получи изпратения му колет. След още месец-два в писмо от юли 1933 г., с удовлетворение научаваме, че дълго очакваният спасителен колет вече е получен: *„Здоровье мое скверное, плохое сердце, дороговизна сказочная. Твою посылку получил давно, писал тебе об этом. Посылки и доллары у нас некоторые получают быстро через Земский союз"[70].* Явно полученият от Сергей колет не решава проблема с недостига на хранителни продукти и затова А. Шишов пише, че може да се използва и другата възможност за получаване на помощи за гладуващите чрез руската емигрантска организация Общоруски земски съюз.

Към средата на 1934 г., когато гладът в страната е преодолян, жизненият и творчески оптимизъм надделяват отчаянието и материалната безпомощност и даже болезнените страдания на изнемощялото тяло, и А. Шишов с ентусиазъм се завръща към своите професионални задължения. В своите писма от юни и юли 1934 г. той съобщава, че макар и болен, вече работи на същото място – *„пока там же"*, т.е. в училището[71]. А по-късно в писмо от януари 1935 г. той надълго обяснява, че вече работи на две смени, на две места и като учител, и като художник от сутрин до вечер, не е гладен и е на топло: *„То занят был службой ведь работаю на 2 смены, с 8 ч. утра до 8–9 вечера на 2-х предприятиях; нигде кроме быть не могу, не хватает времени, порой болею [...] Пока есть силы работаю, не голоден и в тепле. Работы кругом много, жаль что не молод, а то все бы не почем! Подчас только недомогаю, слабость одолевает, нездоровье"[72].*

И въпреки това в началото на юни 1935 г. уверява Сергей, че от сутрин до късна вечер работи като „ударник": *„[...] но поверь, дорогой так был занят, в таком котле кипел, что небу было жарю... Я работаю там же и в этот момент совпали приготовления к 1-му мая внутри и снаружи здания учреждения, конец года, зачеты, проверка чертежей, их оценка и т.п. Словом возвращался с работ в 10 ч. вечера, обедал и опять работал до 4 час ночи. Причем на сон оставалось часа 2 и так продолжалось все время до сегодня. Имей ввиду, что я работаю в двух таких учреждения. Мы работаем не так как вы, мы „ударники"!!!... Было бы здоровье, а работы сколько хочешь, хватить! От ныне со спокойной совестью я буду отдыхать и работать кистью для себя, хотя и есть ввиду заказы"[73].*

По-нататък А. Шишов уточнява, че след 1-ви август, когато бъде в отпуск и ще поработва, почивайки си, и за да спести „някоя копейка" за отопление. *„Буду писать – пояснява той характерните си ангажименти по съветско време – портреты вождей для учреждения. За этой работой я отдыхаю, да и лишняя копейка на уголь нужна. Все бы ничего, но здоровье, особенно ноги слабы и вечно зудят, как пересытел их, хотя отеков нет". И едновременно с това бащата скучае по своите деца, често си спомня за хубавите моменти на отминалия предишен живот на семейството и истинското му творческо увлечение идва едва когато се заеме с любимото си занимание – живописта. „Видно я долго живу, – завършва своето писмо той – пора и честь знать, а то заглядываю в век мне не положенный. Погрустишь так и отбросишь все вон из головы и стараешься увлекаться работой, своей любимой работой – живописью. Лучшего на земле нет, видимо!"[74].* Очевидно гладът и превратностите на съветския начин на живот не го пречупват и само работа му на живописец го увлича и му носи истинско творческо удовлетворение.

В началото на 1936 г. А. Шишов продължава да работи като „ударник с голямо натоварване" от сутрин до вечер, но преподавателската му работата и тази на художник все повече го изтощава: *„[...] будучи с 8 утра до 8 вечера в работе, а домой прийдя от устали прямо бух в постель [...]. Живу попрежнему, работаю там же и утром и в вечерней смене, ударник с большой нагрузкой"[75].* И отново зает с подготовката на първомайските празници, след като завършва срочната си работа, той пояснява защо е забавил своя отговор: *„Чуть освободился я и еще не пришел к памяти, пишу, потому, что очень и очень был занят все время, а последнее время большими заданиями по оформлению здания внутри и с наружи к 1-му Мая. Возвращался домой к 12 и 1 ч[асу] ночи совершенно измученный, ничего не соображающий. В обычное время в 9-10 час[у] вечера, после работ в 2-х сменах с необходимостью и дома засесть за просмотр уч[енических] чертежей. При таких условиях работы и распределению времени последнее время, признаюсь, всю очередь был не акуратен в нашей переписке. Но мысль, не смотря на все, мысль о вас, мои родные, не покидала и мучила меня..."[76].*

Преуморен физически и умствено, в недобро здраве, А. Шишов продължава да рисува и през лятната ваканция. *„Последнее время, – продължава той – устаю от работы, да к тому прибаливаю: то грипп с большим кашлем, то просто недомогание от старости. С нетерпением жду благодатных каникул. Никаких курортов не признаю и лето думаю пробыть дома и от скуки пописать что-либо маслом для себя, да вдоволь спать и спать. Дни 1-ого мая прошли у нас необыкновенно торжественно и всенародно. На учреждение наше я писал большой макет в 16 диктовых листов размеров и заставил в городе говорить о нем"[77].* Показателни са тези редове, че като художник А. Шишов става признат майстор в Новочеркаск и на актуалната по това време пропагандна монументална живопис.

За признателността, която А. Шишов получава за образцовата си работа като преподавател при отбелязването на 50-годишнината от преподавателската му работа и 70-годишния му юбилей, свидетелства последното

му писмо от 28 юли 1936 г.: *„Лично я пока еще жив, но лета берут свое и чувство дряхлости всего организма дает себя знать. Ноги, особенно ноги слабы. Работаю пока все там же и, как говорят, даже с большим успехом: премирован отделом „На[родного] Образования" за образцовую постановку работы. От уч[ащихся] 3 адресса, портсигар и такую массу цветов, букетов, что был в не состоянии донести все домой. Среди огромных аплодисментов и криков ура со стороны учащихся и родителей /до тысячи челов[ек]/ не было возможности отвечать на их приветствия. Подобное устроили учащиеся на выпуске и в прошлом году, когда за семейным чаем вместе с ними усадили меня во главу стола и тоже цветы, цветы и благодар[ственные] речи. Об[ъ]ясняется это тем, что в Высших учеб[ных] заведениях по черчению они идут впереди других и к тому же советские дети ценят к ним доброе отношение, не смотря на строгие мои требования. Теперь в В[ысших] У[чебных] Заведениях установлен экзамен по этому предмету"[78].* Тази признателност на учениците и техните родители А. Шишов получава за своята високо професионална и всеотдайна преподавателска работа.

Макар и затрупан, и високо оценен за професионалните си резултати като преподавател, А. Шишов не престава да се увлича и от любимата си работата на художник. Преживял всички тежести, които сполетялата го „жестока съдба" му поднася, надживял смъртоносния изтощителен и мъчителен глад, той не се поддава на униние, съхранява жив своя дух на творец, който по един възхитителен начин изповядва в последно си писмо: *„Люблю жизнь с ее размахами, люблю и увлекаюсь работой, люблю творить и чувствуешь, что живешь, лишь бы хватило сил и энергии. Кругом работы много, давай бог сил и здоровья. Застой, мертвячину не выношу, чувствую что кисну. Противные 72 года гнут спину, а я не поддаюсь"[79].*

Би ли могъл А. Шишов да предположи, че тази изповед от последното му писмо ще прозвучи като един истински апотеоз на неговия сложен живот, на разломения живот на един баща, изгубил своето разпиляно семейство, своя дом и въпреки това обичащ живота такъв, какъвто е – убийствено тежък, увличайки се и отдавайки се до изнемогване на своята преподавателска работа и на творческите си любими занимания на художник.

Писмата на А. Шишов са значимо епистоларно свидетелство за своето време. Днес те предизвикват завладяващ интерес към множеството обективни сведения и факти за два пъти преживяния от самия автор глад през началото на 20-те и на 30-те години. Те свидетелстват за това как в тежките условия на материално оцеляване професорът, преподавателят и художникът Алексей Шишов не губи своята професионална и творческа активност, не губи своя извисен порив да живее достойно и с удовлетворението на всеотдаен творец.

Съхранил се като личност в условията на една сложна променяща се обществена система, каквато е съветската, той работи, без да губи вярата си във високото предназначение на човешкия живот, с висок професионализъм и увличащо го творчество, надживява житейските трудности и смъртоносния глад не един път. А. Шишов е изпълнен с желание да продължава достойно да живее, да работи и да твори. Но повече от година след като изпраща последното си писмо, жестоките сталински репресии през 1937 г. не ще го подминат и ще отнемат не само жизнения дух и творческите му намерения, но и самия му живот.

Но остава последното бащино послание, че животът, какъвто и съдбата да ти го е поднесе, трябва да се обича и да се изживее достойно, с увлечение в творчески труд. Това послание, изпратено чрез кореспонденцията, непрекъсната повече от петнайсет години, остава запечатано в съхранените писмата на бащата А. Шишов до сина му Сергей Шишов като безценното епистоларно наследство не само за техните потомци, а и като значимо историческо документално свидетелство за една отминала епоха.

БЕЛЕЖКИ

[1] Рупчева Г. Сергей Алексеевич Шишов (1894–1969) учител и художник. – В: Бялата емиграция в България. Материали от научна конференция. София, 23–24 септември 1999 г. Институт по история, Българска академия на науките, 2001, 276–284; пак тя: Епистоларното наследство на Сергей Шишов. Писма от Новочеркаск. 20-те – 20-те години на XX век. – В: Русская эмигрантская литература и искусство в европейском контексте. Научное и культурное наследие российской диаспоры в Болгарии (1920–1940). Международная научная конференция. София, 9–10 декабря 2010 г. Велико Търново: Ивис, 423–439.

[2] Писмо на Алексей Афанасиевич Шишов (отчук-нататък А. Ш.). 4 септември 1924 г. Личен архив на Сергей Шишов. София. Архивът е частно притежание, наследено от неговите внуци Сергей и Любомир Шишови.

[3] През септември 1918 г. в Съветска Русия е въведено единно за цялата страна трудово училище от две степени: първа за децата от 8 до 13 години и втора – от 13 до 17 години.

[4] Писмо на А. Ш. 11/ 24 септември 1921 г.

[5] Писмо на Лидия Ивановна Шишова от 23 октомври 1956 г. Личен архив на Сергей Шишов.

[6] Писмо на Георги Василиевич Беда от 8 септември 1956 г. Личен архив на Сергей Шишов.

[7] Писма на А. Ш. 28/18 февруари 1923 г.; 24 юни 1934 г.

[8] Писмо на А. Ш. 27 декември н/ст. 1922 г.

[9] Писмо на А. Ш. 24 април 1933 г.

[10] Писмо на А. Ш. 27 февруари 1927 г.

[11] Писмо на А. Ш. 28/19 февруари 1923 г.

[12] Писмо на А. Ш. 13 февруари 1928 г.; Писмо на Елена Гринберг от 5 април 1928 г. Личен архив на Сергей Шишов.

[13] Писма от А. Ш. 10 април 1925 г.; 24 юни 1924 г.; 24 април и 28 август 1933 г.; 28 юли 1936 г.

[14] Писмо на А. Ш. 24 март 1928 г.

[15] Писма на Елена Гринберг от 5 април 1928 г.; 24 април 1933 г.
[16] Писма на А. Ш. 27 декември н./с. 1922 г.; 5 декември 1923 г.
[17] Писмо на А. Ш. 4 септември 1924 г.
[18] Писмо № 18039 от 22 юли 1924 г. до господин Сергей Алексеевич Шишов, ул. „Александър Екзарх" № 161, гр. Ст. Загора. Личен архив на Сергей Шишов.
[19] По-подробно за Сергей Шишов вж.: Рупчева, Г. Сергей Алексеевич Шишов Шишов (1894–1969)..., 276–284; пак тя: Епистоларното наследство на Сергей Шишов. Писма от Новочеркаск. 20-те – 30-те години на XX век..., 423–439.
[20] История России XX – начала XXI века. Под редакцией академика РАН Л. В. Милова. М., Эксмо. 2007, с. 339.
[21] Писмо на А.Ш. 22 април /5 март 1922 г.
[22] Пак там.
[23] АРА (ARA) – правителствена американска организация за оказване на помощ на населението на Русия по време на глада в началото на 20-те години на XX в. Но поради финансови и други съображения, както и сам А. Ш. пояснява, получаването на колети чрез АРА е било трудно и невинаги е било удобно, макар, че по някои сведения тя изхранва 10 милиона души. – В: История России с начала XIX века до начала XXI века. Т. 2. Под редакцией член-корр. РАН А. Н. Сахарова. М., АСТ АСТЕЛЬ ЕРМАК. 2003, с. 523.
[24] Писмо на А. Ш. 22 април /5 май 1922 г.
[25] Урядова, А. В. Голод 1921 года и русская эмиграция в славянских странах. – Славяноведение, 2009, № 1, с. 5.
[26] Голод. Приложение к „Русской мысли". София. Придворная типография. 1921, с. 40.
[27] Дешевая жизнь – Русь, бр. 1 от 5 юли 1922 г. По сведения на Экономическая Жизнь, № 130 са публикувани конкретни цифри за официалния курс на съветската държавна валута и на цените на някои продукти, дрехи и пр.
[28] Писмо на А. Ш. 5 април /23 март 1924 г.
[29] През май 1922 г. в Русия гладуват 22–27 милион души, от изтощение и болести – тиф и др. умират около един милион. – В: История России XX – начала XXI века. Под редакцией Л. В. Милова. М., 2007, с. 339.
[30] Писмо на А. Ш. 22 април / 5 март 1922 г.
[31] Вероятно племенница на А. Шишов.
[32] Писмо на А. Ш. 22 април / 5 март 1922 г.
[33] Писмо на А. Ш. 29 юли 1922 г.
[34] Писмо на А. Ш. 27 декември н./ст. 1922 г.
[35] Пак там.
[36] Писмо на А. Ш. 28 /19 февруари 1923 г.
[37] Пак там.
[38] Писмо на А. Ш. 6 юни н./ст. 1923 г.; През април 1923 г. гладуващите в Русия са 5,5 милиона. – В: История России XX–XXI века..., с. 339.
[39] Писмо на А. Ш. 14 юли 1923 г.
[40] Писмо на А. Ш. 28/19 февруари 1923 г., според което „Мать гадает на карты успешно и от клиентов нет отбою... В приемной как у доктора клиентам запись по очереди. Несут деньги, масло, муку и т.п. /хиромантика/. Видно дураков на ея век хватит". В писмо от 28 май 1923 г. А. Ш. отново пояснява: „мать успешно оперирует с гаданием".
[41] Писмо на А. Ш. 14 юли 1923 г.
[42] Писмо на А. Ш. 6 юни 1923 г.
[43] Писмо на А. Ш. 14 юли 1923 г.
[44] Пак там.

[45] Пак там.
[46] Писмо на А. Ш. 13 февруари 1924 г.
[47] Нансеновските посылки – Русь, 16 март 1923 г., съдържа информация, че във връзка с прекратяването на дейността на АРА цената на изпращането на продоволствени колети е променена от 2.5 на 5 долара.
[48] Писмо на А. Ш. 6 юни 1923 г.; При започналата през 1922 г. финансова реформа 1 нова рубла се приравнява на 10 хиляди предишни, а при пуснатите през 1923 г. съветската рубла се равнява на 100 рубли от образеца през 1922 г., или на 1 милион, като един червонец (новият паричен знак от ноември 1921 г. се приравнява към 7,74 г. чисто злато, или на дореволюционната златна десет рублова монета. През 1924 г., когато паричната реформа завършва и в оборот е въведен златният червонец, курсът на долара вече се равнява на 2 рубли и 20 копейки – 1 рубла и 95,5 копейки, и съветската финансова система се стабилизира. – Вж. Вдовин, А. И. История СССР от Ленина до Горбачева. М.: Вече, 2011, с. 49.
[49] Писмо на А. Ш. 5 декември 1923 г.
[50] Писма на А. Ш. 5 април / 23 март 1924 г.; 24 април 1924 г.
[51] Писмо на А. Ш. 15 февруари 1925 г.
[52] История России XX – начала XXI века..., с. 443; Вдовин, А. И. Цит. съч, 118–119. Авторът привежда данни от последни изследвания, според които през 1932–1933 г. в цялата страна „от глад и болести, свързани с недояждане" са загинали около 7 милиона души.
[53] Писмо на А. Ш. 22 април 1933 г.
[54] ТОРГСИН – Всесъюзно обединение за търговия с чужденци, създаден като Търговски синдикат през 1931 г. за обслужване на гости от чужбина и на съветски граждани, притежаващи валутни ценности – долари и др., които могат да обменят за храна и др. потребителски стоки в специални магазини.
[55] Писмо на А. Ш. 22 април 1933 г.
[56] След отнемането на дома му през 1920 г. А. Ш. живее при свои близки роднини.
[57] Писмо на А. Ш. 22 април 1933 г.
[58] Пак там.
[59] Ударничеството е форма на социалистическо съревнование в годините на първата петилетка 1928–1930 г. за предсрочното й изпълнение.
[60] Писмо на А. Ш. 22 април 1933 г.
[61] За колета А. Ш. пише, че все още не е получен и в писмото си от 27 май 1933 г.
[62] Писмо на А. Ш. 22 април 1933 г.
[63] Писмо на А. Ш. 27 май 1933 г.
[64] За Антонина (Тося), която в Москва помага на майки си и сестра си Лидия, в писмото от 28 юли 1933 г. А. Ш. пише: „Тося ее навещает и питает, тянет ее к себе, но та упорно бережет Лидино добро...". А за мъжа на Антонина – проф. Димитрий Моргунов, А. Ш. уточнява: „Митя професором, хорошо зарабатывает, но на вид старик – весь седой и худой много работает...". Проф. Д. Моргунов загива по време на репресиите през 1937 г.
[65] За Елена (Люся, Леля), която живее в Ростов на Дон, също става дума в писмото от 28 юли 1933 г.: „Леля что то внушает опасение за ее здоровье, кашляет, исхудела очень и кажется чахотка или вроде этого чтото. Во всяком случае по мнению врача тронуты верхушки легких".
[66] За състоянието на Николай в Ереван в писмо от 28 юли А. Ш. известява: "Николушка болен и лежит в больнице: плохое сердце, отек ног, опух от недоедания и значит водянка".
[67] Ксеня – съпруга на Николай.

[68] По това време А. Шишов няма връзка със сина си Афанасий, емигрант в Белград.
[69] Писмо на А. Ш. 27 май 1933 г.
[70] Писмо на А. Ш. 28 юли 1933 г.; Всероссийский Земский Союз – създаден през 1920 г. като Российский земско-градски комитет – руска емигрантска организация за оказване хуманитарна помощ на руските бежанци, чрез която се изпращат индивидуални пратки за гладуващите в Съветска Русия и в СССР.
[71] Писма на А. Ш. 24 юни 1934 г.; 12 юли 1934 г.
[72] Писмо на А. Ш. 5 януари 1935 г.
[73] Писмо на А. Ш. 9 юни 1935 г.
[74] Пак там.
[75] Писмо на А. Ш. 31 януари 1936 г.
[76] Писмо на А. Ш. 7 май 1936 г.
[77] Пак там.
[78] Писмо на А. Ш. 28 юли 1936 г.
[79] Пак там.

Любомир Огнянов

БЪЛГАРИЯ ВЪВ ВЪНШНОПОЛИТИЧЕСКАТА ОРБИТА НА МОСКВА (1944–1955)

През лятото на 1944 г. България изпада в твърде сложна международна ситуация. Като съюзник на Германия тя се намира в състояние на война с Югославия, Гърция, Великобритания, Съединените американски щати, Чехословакия, Индия, Австралия, Нова Зеландия и Южноафриканския съюз. Прекъснати са нейните дипломатически отношения с още десет други държави, между които са Франция, Италия и Полша. В края на август – началото на септември 1944 г. правителството на Иван Багрянов започва сепаративни преговори в Кайро с представители на Англия и САЩ, но до сключване на примирие не се стига поради бързия и неочакван развой на международните събития и на вътрешнополитическата обстановка в страната. От 2 септември България има ново правителство с министър-председател Константин Муравиев. На 5 септември Съветският съюз обявява война на България. Оттук-нататък в преговорите за примирие се включва и той. От Кайро те се прехвърлят в Лондон, а по-късно – в Москва. За да избегне трета национална катастрофа и да облекчи своята съдба при окончателното сключване на мира, от 8 септември България влиза във война и с Германия. Същия ден съветските войски преминават българската граница и навлизат във вътрешността на страната. Това се оказва от решаващо значение за завземането на политическата власт от Отечествения фронт, в който ръководни позиции има Българската работническа партия (комунисти), и за провеждане на просъветска външна политика [1].

На 9 септември 1944 г. правителството на Отечествения фронт, оглавено от Кимон Георгиев и съставено от представители на БРП/к/, БЗНС, „Звено", БРСДП и независими интелектуалци, излиза с прокламация към българския народ, с която заявява, че ще провежда нова външна политика, насочена към установяване на тясно сътрудничество със Съветския съюз и неговите западни съюзници. Изразява се готовност и за осъществяване на приятелски отношения с нашите съседи и особено с Югославия. Още същия ден при командването на Трети украински фронт е изпратена българска делегация, която да разговаря по условията на бъдещото примирие и начините на взаимодействие между съветската армия и българските войски при по-нататъшните бойни действия срещу Германия. Със съдействието на съветското военно командване на 5 октомври 1944 г. в гр. Крайова (Румъния) между България и Югославия е постигнато съгласие за участието на българската армия в операциите срещу немците